

ԱՆՂՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԵՐԹԱՅԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Անդրկովկասի վարչաքաղաքական միավորումը պատմականորեն հիմնավորված անցյալ ունի: Մինչխորհրդային ժամանակաշրջանի և հետագայի ֆեդերացման գործընթացները չպետք է նույնացնել: Առկա են հիմնավորված պատճառաբանություններ և տարբերություններ: Բոլորովին տարբեր կերպով են ընկալվել նաև ֆեդերացման բուն էությունն ու հետապնդված նպատակները: Ձգալիորեն տարբեր էին նաև այդ ուղղությամբ կատարվող քայլերն ու հիմնախնդրի ընդհանուր դրվածքը: Գոյություն ունեւ արդեն արմատական տարբերություն՝ երեք առանձին հանրապետություններում տիրող վարչաքաղաքական և կուսակցական իշխանակարգի միասնականությունը: Դեռ այս պարագան էլ կանխորոշում էր իրադարձությունների ողջ գործընթացը: Երկրամասի ֆեդերացման անհրաժեշտությունը հրամայական ու օբյեկտիվ դարձավ միայն երեք հանրապետություններում նույնական կուսակցական վարչակարգի հաստատումից հետո 1921թ.: Իսկ մինչ այդ՝ ցարական ինքնակալության տապալումից հետո 1917թ. մարտի 9-ին ստեղծվեց Անդրկովկասյան Հատուկ կոմիտե (Օգակոմ): Այս մարմինը փոխարինեց Կովկասի փոխարքայությանը, և կազմված էր չորրորդ Պետական Դումայի Կովկասի ներկայացուցիչներից: Օգակոմին փոխարինեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որը ստեղծվեց 1917թ. նոյեմբերի 15-ին Անդրկովկասի ազդեցիկ ազգային կուսակցությունների մասնակցությամբ: Ազգային կուսակցությունների փոխհարաբերությունները չափազանց սրված էրն տարաբնույթ նպատակներով ու ձգտումներով: Այսպես, մենշևիկները ձգտում էին ստեղծել անկախ պետություն և որպես առաջին քայլ Անդրկովկասն անջատել Ռուսաստանից, մուսաֆաթականները կողմ էին Թուրքիային, դաշնակցականները՝ Անտանտին: Անդրկովկասյան կոմիսարիատը 1918թ. փետրվարի 10-ին գումարեց Սեյմ, որը կազմված էր Սահմանադիր ժողովի՝ Անդրկովկասից ընտրված պատգամավորներից և կուսակցությունների ներկայացուցիչներից: Սեյմը լուծարեց կոմիսարիատը և 1918թ. մարտին Անդրկովկասն անջատ հռչակեց Ռուսաստանից: Ավելին, 1918թ. ապրիլի 9-ին հռչակեց Անդրկովկասյան Դեմոկրատական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն: Ռուսաստանը չճանաչեց այս հանրապետությունը. իսկ վերջինս էլ՝ Բրեստի հաշտությունը: 1918թ. մայիսի 26-28-ին հռչակվեցին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի անկախ, առանձին հանրապետությունները: Անդրկովկասի հանրապետությունների համար սկսվեց անջատ պետա-իրավական գոյության, վարչաքաղաքական անկախության շրջանը:

Փաստորեն, միայն երկրամասի խորհրդայնացումից հետո երեք հանրապետություններում հաստատվեց միատեսակ կուսակցական-քաղաքական համակարգ, տնտեսավարման նույնական ձև և նրանց այլևս մնում էր միավորել այդ ամենը: Ֆեդերացման գործընթացում կարևոր ու առաջնա-

յին նշանակություն ունեն պատմա-քաղաքական գործոններն ու նախադրյալները: Անդրկովկասի ֆեդերացիան ժողովուրդների միավորման այն կարևոր պետաիրավական ձևն էր, որի շրջանակներում համակողմանիորեն պետք է լուծվեին երկրամասի հիմնախնդիրները: Այդպիսիք էին. ազգային հարցի լուծումը, ժողովուրդների համագործակցության ամրապնդումը, տնտեսական ամենասերտ փոխահարաբերությունների հաստատումը: Ֆեդերացիայի ստեղծումը իրապես կապահովվեր առանձին հանրապետությունների հավաքական անվտանգության երաշխիքների կայունությունը արտաքին թշնամիներից:

Պատմաքաղաքական նախադրյալների համալիրում ազգային հարցի դրվածքից, նրա տարբեր կողմերի ընկալման, մեկնաբանման ու ներկայացման ձևերից կախված էր կայուն Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծումը: Երկրամասում պետա-իրավական շինարարության բնագավառում օրինաչափորեն ընկած էր ազգային գործոնը: Անհրաժեշտ էր գտնել այնպիսի լուծումներ, որոնք հնարավորություն կտային բավարարել երեք ազգային հանրապետությունների պահանջները: Երկրամասի ֆեդերացման քաղաքական նախադրյալներն առաջին հերթին պայմանավորված էին ազգային համակցության ստեղծման պարագայով:

Կային նաեւ այլ կարևոր հարցեր: Օրինակ՝ Հայաստանի համար մեծ գերիսնդիդ էր գաղթականության հարցը, որն առկա ծանր ֆինանսա-նյութական վիճակի պայմաններում միայն սեփական ուժերով լուծել անհնարին էր: Այս առումով հիշատակենք, որ դեռևս 1920թ. դեկտեմբերի 1-ին Գ. Օրջոնիկիձեն նշում էր, թե Հայաստանը «քիչ էր մնացել վերածվի գաղթականների հանրապետության»¹:

Փաստորեն, գաղթականության խնդիրը ՀՍԽՀ-ի համար բավականին էական քաղաքական նախադրյալ էր, որպեսզի կողմ լինի ֆեդերացման գործընթացին:

Ազգային հարցի ամբողջական համալիրի մաս էր կազմում նաև սահմանային խնդիրը: Այս հարցի համապարփակ լուծումն իր քաղաքական կարևորությամբ պետք է ամրապնդեր և հավաստեր խորհրդային համակարգի ներպետական կայունությունը: Դա անհրաժեշտ էր կարգավորել համալիր ձևով: Սահմանային հիմնախնդրի արմատական լուծման համար երեք հանրապետություններն այլ ելք չունեին՝ քան միավորվել մեկ պետաիրավական միավորի մեջ: Չնայած այս հանգամանքին՝ խորհրդային կարգերի հենց սկզբից սահմանային հարցի կարգավորումն ընթանում էր շատ բարդ և վիճահարույց մթնոլորտում: Սասնավորապես, փաստացիորեն անհաջողության մատնվեց 1921 թ. մայիսի 2-ին Կովկասյան բյուրոյի կողմից Ս. Կիրովի նախագահությամբ ստեղծված հանձնաժողովի գործունեությունը²: Այնուհանդերձ, արդեն 1921թ. նոյեմբերին համապատասխան պայմանագրեր կնքեցին Վրաստանն ու Ադրբեջանը, Վրաստանն ու Հայաստանը³:

¹ Օրջոնիկիձե Գ., Ընտիր երկեր և ճառեր, Ե., 1950, էջ 34:

² ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 40, ք. 9:

³ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, ք. 12, 16-17; ԴՊ ԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 55, ք. 10:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում հանրապետությունների միասնական դիրքորոշման վկայություն էր 1921թ. հոկտեմբերի 13-ին կնքված Կարսի պայմանագիրը: Այդտեղ արտաքին քաղաքական միասնությունը պահպանվեց ՌԱՖԽՅ-ի վերադաս մասնակցությամբ: Կարսի պայմանագրի որոշումներն ոչ բոլորին էին ձեռնտու: Հատկապես ՀԱԽՅ-ի համար այն անընդունելի էր, սակայն նրա դիրքորոշումները և պահանջները գերազանցապես հաշվի չէին առնվում, քանզի Թուրքիայի և Բաքվի նավթի գործոնների կարևորությունն անհամեմատ նշանակալից էր Ռուսաստանի համար: Մյուս կողմից, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը ակտիվորեն քննարկում և դրական էր գնահատում Կարսի պայմանագիրը: Այս հարցում հատկապես ակտիվ էին Ալ. Մյասնիկյանը և Ա. Մռավյանը¹:

Հետագայում, Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարում անդրադառնալով այս հարցին Ա. Օրջոնիկիձեն նշում էր. «Թուրքերին հասկացնել տվեցինք, որ եթե նրանք ուզում են մեր կողմից՝ անդրկովկասյան ժողովուրդների, ունենալ համակրանք, ապա նրանք պետք է մեզ դիտարկեն որպես միասնական ամբողջություն, որպես միասնական եղբայրական հանրապետություն»²:

Երկրամասի ֆեդերացումը լայնամասշտաբ տեմպերով սկսվեց արդեն Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո: 1921թ. ապրիլի 11-ին Բաքվի խորհրդի ընդլայնված նիստը Ա. Օրջոնիկիձեի և Ա. Կիրովի ղեկուցումներից հետո ընդունեց որոշում Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միավորման մասին³:

Արդեն ապրիլի 14-ին Վ.Լենինը հատուկ նամակ ուղարկեց Անդրկովկասի և Դաղստանի ղեկավարներին⁴: Նախ, Վ. Լենինը ավելի կարևորում էր խորհրդային իշխանակարգի պաշտպանումն ու զարգացումը: Դրա համար Կովկասի կուսակցական ղեկավարությունը պետք է գործեր կոնկրետ պայմաններին համապատասխան: Նա շեշտում էր Ռուսաստանի և Կովկասի վիճակների միջև եղած արմատական տարբերությունները: Կովկասի համար Վ. Լենինը նպատակահարմար էր գտնում «ավելի դանդաղ, ավելի զգույշ, ավելի սխտեմատիկ անցում», հարկավոր էր «չընդօրինակել » Ռուսաստանի տակտիկան, կիրառել փորձի «ոչ թե տառը, այլ ոգին, իմաստը, դասերը»: Փաստորեն, այս նամակը քաղաքական ուղենիշ հանդիսացավ ոչ միայն երկրամասում խորհրդային իրավակարգի ամրապնդման, այլև՝ Անդրկովկասի ֆեդերացիայի հետագա ձևավորման տեսանկյունից: Մ. Օրախելաշվիլու համոզմամբ անդրկովկասյան ժողովուրդների պետական միավորման «հայրական իրավունքը» անառարկելիորեն պատկանում է Վ. Լենինին⁵:

1921 թ. հուլիսի 3-ին ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան Բյուրոյի միացյալ պլենումն ընդունեց «Վրաստանում և Անդրկովկասում կոմունիզմի հերթական խնդիր-

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, քր. 180, 199:

² Орджоникидзе Г. К., Избранные произведения, Е., 1986, с. 298-300.

³ Овразование СССР, М., 1949, с. 270.

⁴ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 43, էջ 246-248:

⁵ Орахелашвили М., Ленин и ЗСФСР, Т., 1925, с. 8.

ների մասին» բանաձևը: Այդտեղ նշվում էր. «1. Հաստատել Անդրկովկասի հանրապետությունների՝ կյանքում անկախության անցկացման անհրաժեշտությունը, 2. Փոխադարձ ռազմական և տնտեսական աջակցության բացարձակ անհրաժեշտությունն ի տես գտնել Ռուսաստանի հետ կնքելու ռազմական, առևտրական և տնտեսա-ֆինանսական համաձայնագիր՝ կամավորության սկզբունքներով»¹:

1921 թ. հուլիսի 6-ին Թիֆլիսի կուսկազմակերպության ընդհանուր ժողովում Ի. Ատալինը շեշտում էր Վրաստանի և մյուս հանրապետությունների՝ թշնամական շրջապատի պայմաններում ռազմական և տնտեսական զարգացման տեսակետից մեկուսացված գոյության անհմաստությունը: Մասնավորապես, նա ուշադրություն էր հրավիրում այն փաստի վրա, որ Վրաստանը առանց ռուսական հացի չի կարող գոյատևել: Այս պարագան նա կապում էր նաև Ադրբեջանի նավթի գործոնի հետ: Նա վրացի ղեկավարներին մատնացույց էր անում Վրաստանի ազգային կազմի վիճակը, երբ օրինակ Թիֆլիսի բնակչության մոտ կեսը հայեր էին: Այդ առումով, վրացիները պետք է անպայման «խաղաղություն և եղբայրական համագործակցություն» պահպանեն Հայաստանի հետ²:

Անդրկովկասի ֆեդերացման գործընթացում բեկումնային էր 1921 թ. նոյեմբերի 3-ին Բաքվում կայացած ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի պլենումը: Այն ընդլայնված էր և մասնակցում էին երեք հանրապետությունների կուսակցական ակտիվը: Ի դեպ, պլենումի նշանակության ակնհայտ վկայությունն էր այնտեղ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Վ. Մոլոտովի մասնակցությունը: Պլենումում Անդրկովկասի հանրապետությունների ֆեդերացիայի մասին զեկուցեց Շ. Էլիավան: Նա Ալ. Մյասնիկյանի հետ մշակեց հատուկ բանաձև, ըստ որի « հանրապետությունների անջատ քաղաքական գոյությունը նրանց թուլացնում է կապիտալիստական երկրների առջև և նրանց քաղաքական սերտ միությունը կծառայի ամուր երաշխիք արտաքին հակահեղափոխական ուժերի կողմից հարձակման դեպքում և արդյունքում Մերձավոր արևելքում խորհրդային իշխանությունը կամրապնդվի»³: Մյուս կողմից, համարվում էր, որ հանրապետությունների քաղաքական միությունը մեծապես կնպաստի տնտեսական միավորմանը ու կամրապնդի երկրամասի մասշտաբով խորհրդային իշխանությունը: Կովկասյան Բյուրոն հանրապետությունների ֆեդերացիայի ստեղծման անհրաժեշտությունը համարում էր անհետաձգելի՝ հարկավոր էր կնքել ռազմական, տնտեսական և ֆինանսական աշխատանքները և արտաքին քաղաքականությունը միավորող ֆեդերատիվ դաշինք: Որոշվեց ստեղծել երկրամասի վարչա-քաղաքական կենտրոնական մարմին՝ Միութենական խորհուրդ: Այդ մարմնի գործունեությանն ուղղված նախագծի մշակման համար ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով՝ Էլիավա (նախագահ), Լեգրան, Լուկաշին, Եգորով, Էֆենդին (անդամներ) կազմով: Կովկասյան բյուրոյի պլենումի հատուկ որոշմամբ վերացվեցին Անդրկովկա-

¹ Борьба за упрочение советской власти, Тбилиси 1959, с. 59-60.

² Մտալին Ի., Երկեր, հ. 5, Ե., 1948, էջ 98-111:

³ Борьба за упрочение советской власти, Тбилиси., 1959, с. 65.

սի հանրապետությունների միջև գործող դիվանագիտական ներկայացուցչությունները: Իսկ արդեն միջհանրապետական ռազմական համաձայնագրի մշակման համար ստեղծվեց առանձին հանձնաժողով՝ Բ. Լեզրան, Ալ. Սյասնիկյան, Շ. Էլիավա, Ա. Կարան կազմով: Հանրապետությունների ազգային զորամիավորումները ընդգրկվեցին Կովկասյան առանձին բանակի մեջ:

1921թ. նոյեմբերի 8-ին Գ. Օրջոնիկիձեն ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմին և Ի. Ստալինին հեռագրով հայտնեց հիշյալ որոշման մասին և խնդրեց նրանց եզրակացությունը¹:

Կովկասյան բյուրոյի պլենումի արդյունքները քննարկվեցին նաև ՀԿԿ Կենտկոմի 1921թ. նոյեմբերի 14-ի նիստում, ուր մանրամասն զեկուցեց Ալ. Սյասնիկյանը²: Նա ցույց տվեց Անդրկովկասի հանրապետությունների միությունը ստեղծելու վերաբերյալ ընդունված որոշման կենսական անհրաժեշտությունը: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը միանշանակ հավանություն տվեց և ցանկություն հայտնեց, որպեսզի անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի շրջագծում ընդգրվեն նաև Կովկասի բոլոր ինքնավար հանրապետությունները:

Այս հարցը քննվեց նաև ՎԿ(Բ)Կ Թիֆլիսի կոմիտեյում, ուր ընդունված բանաձևում և թեզիսներում կուսակցական կազմակերպությունների առջև դրվում էին գործունեության ուղենիշ հանդիսացող կոնկրետ խնդիրներ³:

Ինչևէ, Շ. Էլիավայի գլխավորած հանձնաժողովը 1921թ. նոյեմբերի 25-ին ավարտեց անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև կնքվելիք միութենական պայմանագրի մշակումը⁴:

1921թ. նոյեմբերի 29-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոն միաձայն հաստատեց Վ. Լենինի ներկայացրած բանաձևը՝ միավորումը համարելով «սկզբունքորեն բացարձակապես ճիշտ և անպայման ենթակա իրագործման, բայց անհապաղ գործնական իրականացման տեսանկյունից վաղաշամկետ, այսինքն՝ քննարկման համար հայտնի ժամանակամիջոց պահանջող»: Քաղբյուրոն Կովկասյան բյուրոյին և երեք հանրապետությունների ղեկավարությանը առաջարկում էր «ֆեդերացիայի մասին հարցը լայնորեն դնել կուսակցության և բանվոր-գյուղացիական զանգվածների քննարկման, ֆեդերացիայի օգտին եռանդուն պրոպագանդել և այն անցկացնել յուրաքանչյուր հանրապետության խորհուրդների համագումարում»⁵:

Հայաստանի կուսակցական ակտիվը 1921թ. նոյեմբերի 29-ին հավանություն տալով միութենական պայմանագրի նախագծին՝ հարևան հանրապետությունների կուսակցական ղեկավարությանը դիմեց դաշնության ստեղծումն արագացնելու կոչով⁶:

1921թ. դեկտեմբերի 1-ին Ադրբեջանի արհմիությունների խորհրդի պլենումում ընդունված բանաձևով ջերմորեն պաշտպանում էր Անդրկովկասի

¹ Орджоникидзе Г. К., Избранные произведения, Е., 1986, с. 266.

² ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց.2, գ.15, ք.39:

³ Борьба за упрочение советской власти, с. 65-66.

⁴ ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց.1, գ.108, ք. 18; ՆՊ ԿՊԱ, ֆ.113, ց.3, գ.55, ք.5-7:

⁵ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ.44, էջ 305:

⁶ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, նոյեմբերի 30:

քաղաքական միավորումը: Արդեն 1921թ. դեկտեմբերի 2-ին Բաքվի խորհուրդը Ս. Կիրովի ղեկուցումից հետո ֆեդերացիայի անհապաղ ստեղծման օգտին բանաձև ընդունեց¹:

Երկրամասի մասշտաբով քարոզչական ակտիվ գործունեություն ծավալող Ս. Կիրովը դեկտեմբերի 5-ին Վրաստանի արհմիությունների պլենումում շեշտում էր, որ երեք հանրապետությունների առջև հսկայական կարևորության խնդիրները պետք է և կարելի է լուծել «միայն համատեղ»²:

Այս ամենի ընդհանրացման առումով կարևոր նշանակություն ունեցավ 1921թ. դեկտեմբերի 7-ին գումարված Անդրկովկասի կուսակցական կազմակերպությունների 2-րդ կոնֆերանսը, ուր Գ. Օրջոնիկիձեն ղեկուցեց «Վրաստանում, Ադրբեջանում և Հայաստանում ֆեդերացիայի օգտին կոմպանիայի մասին»: Միութենական պայմանագրի նախագծի մասին ղեկուցեց Շ. Էլիավան: Արդյունքում, կոնֆերանսը հավանություն տվեց Ալ. Մյասնիկյանի և Շ. Էլիավայի մշակած բանաձևին: Բանաձևում շեշտվում էր, որ ֆեդերատիվ միավորմամբ ավարտվում է «ազգամիջյան պայքարի երկարատև և ծանր շրջանը» և արդեն կհաստատվի «ամուր և անխախտ հաշտություն»: Նպատակահարմար էր գտնվում ագիտացիայից և պրոպագանդայից անցում կատարել խնդրի գործնական իրականացման լայն աշխատանքներին, արդեն՝ խորհուրդների միջոցով: Քանի որ Ադրբեջանում արդեն իսկ ձևավորված էր խորհուրդների համակարգը, այդ պատճառով խնդիր դրվեց արագացնել դրանց ստեղծումը Վրաստանում և Հայաստանում³:

Այստեղ հիշատակենք նաև Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի ազիտ բաժնի մշակած «Թե ինչու» է մեզ հարկավոր ֆեդերացիան» թեզիսները: Այդտեղ նշվում էր, որ Ադրբեջանը առանց Հայաստանի արոտատեղիների, Հայաստանն առանց Բաքվի նավթի, Վրաստանն առանց Նախիջևանի աղի, բոլորն առանց Բաթումի ապրել չեն կարող: Ֆեդերացիայի կարևորությունը շեշտվում էր քաղաքական և տնտեսական նկատառումներից: Նշվում էր սպասվելիք առավելությունները և օգուտները⁴:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի 1921 թ. դեկտեմբերի 14-ին հանրապետության բոլոր կազմակերպություններին ուղղված դիմումը: Այդտեղ բոլորին առաջարկվում էր «ամենալայն ագիտացիոն կամպանիա» ծավալել, բացատրել ֆեդերացիայի իմաստն ու նշանակությունը, որն է՝ հանրապետությունների «անկախության վստահելի ապահովումը» համաշխարհային կապիտալի և նախկին իշխանական կուսակցությունների «ոտնձգությունների» դեմ: Կապված այս դիմումի հետ Կենտկոմն ընդունեց նաև թեզիսներ, ուր նշվում էր, որ երեք հանրապետությունները «լիարժեք ազատություն» ստացան խորհրդայնացումից հետո և նրանք տնտեսապես չեն հզորանա, քանի դեռ գոյություն կունենան «ընդհանուր կապից և միմյանցից կախվածությունից» դուրս: Ավելին, համարվում էր, որ

¹ За образование СССР, Тбилиси., 1972, с. 172-174.

² Образование СССР, М., 1949, с. 284-286.

³ История советской конституции. В документах. М., 1957, с. 309-310.

⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, դեկտեմբերի 2:

Անդրկովկասի մասերի բաժանումը «արմատական խոչնդոտ» է նրա քաղաքական, ռազմական և տնտեսական հզորության զարգացման ճանապարհին՝

Արդեն 1922թ. հունվարի 26-29-ին կայացած Հայաստանի Կոմկուսի 1-ին համագումարում Ալ. Այասնիկյանը հանդես եկավ «խորհրդային շինարարության և անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի մասին» զեկուցմամբ: Նա առաջին հերթին շեշտեց ազգամիջյան փոխհարաբերությունների կարգավորման և ստեղծվելիք ֆեդերացիայի ունենալիք քաղաքական առավելությունների մասին: Այս առթիվ համագումարը ընդունեց համապատասխան բանաձև ուր միանշանակ շեշտվում էր, որ «Հայաստանում խորհրդային իշխանության կազմակերպությունը և ուժը այս պայմաններում կախված է Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ սերտ կապից, այդ առումով ֆեդերացիան լրիվ համապատասխանում է մեր երկրի շահերին»:

Նման մոտեցումները պաշտպանեց նաև 1922 թ. հունվարի 30-ից փետրվարի 4-ը կայացած ՀՍԽՀ խորհուրդների 1-ին համագումարը, ուր ֆեդերացիայի մասին հանգամանալից զեկուցեց Ա. Մռավյանը: Նա ֆեդերացիան անհրաժեշտ համարեց արտաքին և ներքին վտանգից պաշտպանելու, երկրամասի տնտեսական կյանքը վերականգնելու առումներով, նրա համոզմամբ՝ ֆեդերացիայի խնդիրը «չառ հասուն է և օրվա պահանջ»: Այս զեկուցման հիման վրա համագումարը ընդունեց բանաձև, ուր նորընտիր Կենտգործկոմին հրահանգեց քայլեր ձեռնարկել ֆեդերացիան արագ իրագործելու համար: Ավելորդ չէ նշել, որ համագումարին ներկա էին Կովկասյան բյուրոյի քարտուղար Գ. Օրջոնիկիձեն, Անդրկովկասում ՌԽՖՍՀ ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը, Վրաստանի հեղկոմի նախագահ Ֆ. Ասխարաձեն³:

Անդրկովկասի ֆեդերացման խնդիրը հանգամանալից քննարկեց նաև Վրաստանի Կոմկուսի 1-ին համագումարում, որը կայացավ 1922թ. հունվարի 23-ից փետրվարի 1-ը: Համագումարը հաստատում էր հանրապետությունների ֆեդերատիվ միավորման նախնական աշխատանքների արագացման անհրաժեշտությունը, իսկ արդեն համագումարի ընդունած դիմումում նշվում էր, որ անդրկովկասյան երկաթգծի և արտաքին առևտրի միավորումը, ինչպես նաև՝ մաքսային խոչընդոտների վերացումը հանրապետությունների միավորման գործում առաջին քայլերն էին: Կարևորելով այդ ամենը, միաժամանակ նշվում էր, որ միավորման գործը դրանով չպետք է կանգ առնի: Անհրաժեշտ էր համարվում, որպեսզի այդ միասնությունը ամրապնդվեր և ձևակերպվեր «անդրկովկասյան բոլոր հանրապետությունների ֆեդերատիվ մարմնի» ստեղծման ձևով, ընդ որում, հանրապետությունների «հարկավոր ու անհրաժեշտ ինքնուրույնություն» պահպանմամբ⁴:

³ Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1, Баку, 1986, с. 66-70.

⁴ ՀՀ ՀԲԿ ԿԴԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 1, ք. 18-23:

⁵ ՀՍԽՀ քանվորների, գյուղացիների, կարմիր բանակայինների խորհուրդների Ա. համագումար, Ե., 1922, էջ 75-85, 119-120:

⁶ Коммунистическая партия Грузии в резолюциях, Тбилиси, 1985, с. 26-33.

Իր հերթին խորհուրդների Համավրաստանյան առաջին համագումարը 1922 թ. փետրվարի 25-ին ևս քննարկեց այս հարցը: Անդրկովկասի ֆեդերացիայի մասին զեկուցեց Ս. Օրախելաշվիլին: Նա լուսաբանեց դրա անհրաժեշտությունը և ցույց տվեց սպասվելիք առավելությունները: Համագումարի ընդունած բանաձևում Վրաստանի ԿԳԿ-ին պարտավորեցնում էին առաջին իսկ նիստում հարց դնել Ադրբեջանի և Հայաստանի հետ ֆեդերատիվ միության անցկացման մասին: Համագումարը ընդունեց ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմին ուղղված ողջույնի բանաձև, ուր միանշանակ շեշտվում էր. «Հավատում ենք, որ Անդրկովկասի աշխատավորների եղբայրական միասնությունը, կապերը Ռուսաստանի աշխատավորների հետ ֆեդերացիայի ձևով ավելի կամրապնդվի ՌԿ(Բ)Կ գլխավորությամբ»: Իսկ ընդունած բանաձևում շեշտվում էր քաղաքական, ռազմական և տնտեսական ոլորտներում միավորման անհապաղ անհրաժեշտությունը: Ընդորում՝ յուրաքանչյուր հանրապետության պետական անկախ գոյությամբ¹:

1922թ. փետրվարի 2-7-ին կայացավ Ադրբեջանի Կոմկուսի չորրորդ համագումարը: Այդտեղ Անդրկովկասի ֆեդերացիայի մասին զեկուցեց Ս. Կիրովը: Ի դեպ, տեղին է հիշատակել, որ այս հարցը սկզբում չկար օրակարգում, այլ մտցվեց աշխատանքի ընթացքում: Ինչևէ, համագումարը ընդունեց հատուկ բանաձև, ուր նշվում էին 1918թ. Ռուսաստանից Անդրկովկասի բաժանման աղետալից հետևանքները: Այդ առումով, տնտեսական քայքայվածության արագ վերացման և արտաքին հակահեղափոխության դեմ «հզոր ռազմական բռնցքի» ստեղծման համար անհրաժեշտ էր համարվում անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի գործնական իրականացումը²:

Կատարված աշխատանքներն ամփոփեց Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին համագումարը, որը կայացավ 1922 թ. փետրվարի 18-22-ին: Անդրկովկասի ֆեդերացիայի մասին Շ. Էլիավայի զեկուցումը, ինչպես նաև՝ միութենական պայմանագիրն ու բարձրագույն տնտեսական խորհրդի մասին կանոնադրությունը հաստատվեց առանց քննարկման: Կովկասյան բյուրոյի փոխարեն ստեղծվեց ՌԿ(Բ)Կ Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտե, որն առաջին իսկ նիստում փետրվարի 23-ին, քննարկեց Անդրկովկասի ֆեդերացիայի անհապաղ ստեղծման խնդիրը: Անդրերկրյունը հարցի վերջնական լուծման համար որոշեց հրավիրել հանրապետությունների ԿԳԿ-ների ներկայացուցիչների լիազոր կոնֆլերանս³:

Այն կայացավ 1922 թ. մարտի 11-12-ին Թիֆլիսում: Յուրաքանչյուր հանրապետությունից մասնակցում էին 25-ական ներկայացուցիչ: Այս մարմինը երկրամասում հանդիսանում էր բարձրագույն պետական օրգանը և ու-

¹ Ахалая И. Д., Революционные комитеты Грузии, Сухуми, 1968, с. 274. Правда Грузии, 1922, 2 марта.

² Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1, с. 108.

³ Первый Закавказский съезд коммунистических организаций, Т., 1922, с. 150-162.

ներ մեկ տարվա իրավասություն: Ֆ. Սախարաձեն զեկուցեց քաղաքական խնդիրների միավորման նշանակության մասին: Նա հատկապես շեշտեց այն համոզումը, որ «պարզ և որոշակի հանգել են այն եզրակացության, թե առանց ֆեդերացիայի ստեղծման այլևս գոյատևել չեն կարող, անհնարին է ամուր խորհրդային իշխանության գոյությունը առանց միավորման»: Կազմակերպչական հարցերը քննարկվեցին Շ. Էլիավայի զեկուցման մեջ: Նրա կարծիքով անհրաժեշտ էր տնտեսական միավորումը համատեղել քաղաքական իշխանության բարձրագույն մարմնի գոյության հետ: Տնտեսական կողմերի մասին զեկուցեց Ալ. Սյանիկյանը: Ավարտելով աշխատանքները կոնֆերանսը ընտրեց երեք հանձնաժողովներ. 1. Քաղաքական-սահմանդրական՝ Միութենական պայմանագրի նախագծի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների Լիազոր կոնֆերանսի մասին կանոնադրության քննարկման համար (հանրապետությունների ԿԳԿ-ների նախագահներ Սախարաձե, Չամբարձումյան, Չաջի), 2. Տնտեսական՝ Բարձրագույն Տնտեսական խորհրդի նախագծի մասին (հանրապետությունների Տնտխորհուրդների նախագահներ Թորոշելիձե, Խանբուդաղով, Լուկաշին), 3. Կազմակերպչական (Գեզեկորի, Կադիրլի, Շադունց)¹:

Արդեն մարտի 12-ին Լիազոր կոնֆերանսը ընդունեց Անդրկովկասի ֆեդերացիայի Միութենական պայմանագիրը և ԲՏԽ-ի կանոնադրությունը: Ընտրվեց Միութենական խորհրդի նախագահություն՝ Ալ. Սյանիկյան, Ն. Նարիմանով, Պ. Մդիվանի²: Խորհրդի անդամ դարձան նաև Անդրֆեդերացիայի ժողկոմները, Էլիավան (ռազմա-ծովային), Սվանիձեն (ֆինանսներ), Բեկզադյանը (փոստ-հեռագիր), Մուսաբեկովը (արտաքին առևտուր), Յակուբովը (աշխատանք), Թալիբլին (բանգյուղտեսչություն), երկաթգծի վարչության պետ Շուշկովը և Անդրչեկայի պետ Ռուսանովը:

Փաստորեն, Լիազոր կոնֆերանսը հռչակեց նոր պետա-իրավական միավոր՝ Անդրկովկասի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետությունների ֆեդերատիվ Միություն: Այս նոր վարչական միավորի քաղաքական և իրավաբանական նախնական անհրաժեշտ ձևակերպումը տրվեց Միութենական պայմանագրում³:

Դրանով երեք հանրապետությունները մտնում էին սերտ ռազմա-քաղաքական և տնտեսական միության մեջ: Ֆեդերատիվ միության բարձրագույն իշխանություն էր հռչակվում հանրապետությունների ԿԳԿ-ների ներկայացուցիչների Լիազոր կոնֆերանսը՝ հավասարաչափ ընտրված: Գործադիր մարմինը կոնֆերանսին հաշվետու Միութենական խորհուրդն էր, որի անդամները ընտրվում ու հետ էին կանչվում կոնֆերանսի կողմից: Ըստ պայմանագրի՝ Միութենական խորհրդի տնօրինմանն էին անցնում արտաքին քաղաքականությունը, ֆինանսները, արտաքին առևտուրը, հաղորդակցության ուղիները, կապը, պաշտպանության գործը, հակահեղափոխության դեմ

¹Правда Грузии, 1922, 14-15 марта. Бакинские равочия, 1922, 15 марта.

²Правда Грузии, 1922, 14 марта.

³История советской конституции. В документах. с. 358-359. Советское содружество народов, М., 1972, с. 264-267.

պայաքարը և տնտեսական քաղաքականությունը: Միութենական խորհուրդը պետք է կազմված լիներ նախագահից, տեղակալից և անդամներից՝ ժողկոմներից: Ըստ այդմ, հանրապետություններում համապատասխան ժողկոմատները վերանում էին՝ բացի Չեկայից: Մյուս կողմից, ռազմական, ֆինանսների, փոստ-հեռագրի ժողկոմատները հանրապետություններում պետք է ունենային իրենց լիազորներին, որոնք անդամի իրավունքով մտնում էին համապատասխան հանրապետության կառավարության մեջ: Միութենական խորհրդին կից գործում էր Բանգյուղտեսչությունը՝ հանրապետական ԲԳՏ-ների ղեկավարման և միավորման համար: Ինչ վերաբերում է տնտեսական բոլոր մարմինների միավորմանը՝ ապա ստեղծվեց Բարձրագույն Տնտեսական խորհուրդ՝ Միութենական խորհրդի մշտական հանձնաժողովի իրավունքներով: ԲՏԽ-ն պետք է կազմեր միասնական տնտեսական պլան՝ այն ներկայացնելով Լիազոր կոնֆերանսի հաստատմանը: Վերջում, տեղին է նշել, որ ԱՄԽՅՖՄ-ն ՌԽՖՍՅ-ի հետ հարաբերություններ էր հաստատում միութենական պայմանագրի հիման վրա:

Անդրադառնալով Լիազոր կոնֆերանսի ընդունած որոշմանը, Ս. Կասյանը նշում էր, որ երեք հանրապետություններում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո նրանք «իրապես» կապվեցին իրար հետ, իսկ արդեն մարտի 12-ին կապվեցին նաև «ձևականորեն», դրանով կապը դարձնելով «անժխտելի ու անքակտելի»: Այդ առումով, նրա համոզմամբ ֆեդերացիան արդյունք չէր «ժամավաճառ մտքի, գրասենյակային սպեկուլյացիայի», այլ այն արգասիք է «օբյեկտիվ կյանքի, ժամանակակից համաշխարհային պատմության ընթացքով պայմանավորված կամքի»:

Այսպիսով, Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծումը պետա-իրավական տեսանկյունից առաջին սոցիալիստական միութենական ֆեդերատիվ պետության տիպական օրինակն եղավ: Նրա ստեղծումը վկայեց, որ միութենական պետությունն ընդհանուր առմամբ չի հանգեցնում մասնակից հանրապետությունների պետական ինքնուրույնության բնորոշ հատկանիշների վերացմանը և որոշ չափով այն կարող է համատեղվել ֆեդերացիայի ընդհանրական ինքնուրույնության հետ:

Փաստորեն, Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծումը հիմնավորեց նախկինում եղած տեսական և գործնական պետա-իրավական ու քաղաքական այն սկզբունքները, որոնք ձևավորում և արտահայտում են սոցիալիստական ֆեդերալիզմի ամբողջականությունը: Իսկ այս ամենն իրենց արտացոլումն գտան արդեն անդրկովկասյան հանրապետությունների կնքած միութենական պայմանագրում:

¹ Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, Ե., 1967, էջ 285-286.